

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В.Н. КАРАЗІНА
Біологічний факультет
Кафедра генетики і цитології

Форми та методи позашкільної освіти на базі зоопарків.

Допущена до захисту

«__»_____ 2025 р.

Завідувач кафедри

_____ / В.Ю. Страшнюк /

Оцінка «_____»

Голова ЕК _____

«__»_____ 2025 р.

Дипломна робота

студентки кафедри

генетики і цитології

Сало Єлизавети Анатоліївни

Науковий керівник:

старший викладач закладу

вищої освіти кафедри генетики і
цитології

Кіоса Євген Олександрович

Харків 2025

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД І АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ.	
1.1. Позашкільна освіта та її місце в сучасній структурі освіти України.....	7
1.2. Роль освітніх та просвітницьких програм у діяльності зоопарків (Законодавство України, EAZA, IZE).....	8
1.3. Різноманіття форм та методів просвітницької роботи в зоопарках.....	9
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
2.1. Матеріали і методи дослідження діяльності зоопарку.....	23
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ.	
3.1. Аналіз звітів Харківського зоопарку.....	25
3.2. Рекомендації для вчителів середньої школи щодо використання зоопарк навчальному процесі.....	26
ВИСНОВКИ.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	36

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота викладена на 38 сторінках друкованого тексту, ілюстрована 1 таблицею, 15 рисунками, використано 27 джерел наукової літератури.

У дипломній роботі **досліджено** форми та методи позашкільної освіти на базі зоопарків як ефективного засобу біологічної освіти школярства.

Розкрито теоретичні основи позашкільної освіти в Україні та охарактеризовано роль зоопарків як освітніх платформ, що поєднують навчання з живим досвідом пізнання природи.

Проаналізовано міжнародні підходи до зоопаркової освіти (EAZA, IZE), а також діяльність українських зоопарків. Особливу увагу приділено аналізу звітної документації Харківського зоопарку за різні історичні періоди, що дало змогу простежити динаміку змін у тематиці, кількості та форматах просвітницьких заходів.

На основі проведеного аналізу **розроблено** практичні рекомендації для вчителів середньої школи щодо ефективного використання зоопарку як навчального середовища до, під час і після його відвідин. Запропоновані методичні підходи сприяють розвитку пізнавальної активності учнів, формуванню екологічної свідомості, інтересу до біології та навичок критичного мислення.

Ключові слова: позашкільна освіта, зоопарк, біологічна просвіта, Харківський зоопарк.

ABSTRACT

This thesis explores the forms and methods of extracurricular education based in zoos as an effective means of biological education for school students.

Theoretical foundations of extracurricular education in Ukraine are revealed, and the role of zoos as educational platforms that combine learning with real-life experiences of exploring nature is characterized.

International approaches to zoo education (EAZA, IZE) and the activities of Ukrainian zoos are analyzed. Special attention is given to the analysis of reporting documentation from the Kharkiv Zoo across different historical periods, which made it possible to trace the dynamics of changes in the themes, quantity, and formats of educational events.

Based on the conducted analysis, practical recommendations have been developed for middle school teachers on the effective use of the zoo as an educational environment before, during, and after visits. The proposed methodological approaches promote the development of students' cognitive activity, ecological awareness, interest in biology, and critical thinking skills.

Keywords: extracurricular education, zoo, biological education, Kharkiv Zoo.

ВСТУП

Актуальність теми полягає у тому, що сучасна освіта потребує нових підходів, які поєднують теоретичні знання з практичним досвідом і сприяють формуванню екологічно свідомої особистості. Зоопарки, як відкриті освітні простори, мають великий потенціал для реалізації позашкільної біологічної освіти. Однак питання ефективного використання їхнього освітнього ресурсу у шкільній практиці ще недостатньо розроблене. Саме тому дослідження форм і методів освітньої діяльності зоопарків є актуальним і відповідає сучасним запитам суспільства щодо інтерактивного, дослідницького та екологічно орієнтованого навчання.

Об'єкт дослідження – інформаційні матеріали та документи, що стосуються освітньої діяльності зоопарків, а саме: офіційні сайти українських і зарубіжних зоопарків, методичні та нормативні документи (зокрема EAZA, IZE), а також звіти Харківського зоологічного парку за різні роки.

Предмет дослідження – форми та методи позашкільної біологічної освіти на базі зоопарків.

Мета роботи – дослідити форми та методи позашкільної освіти, що реалізуються на базі зоопарків, проаналізувати просвітницьку діяльність зі звітів Харківського зоопарку та розробити практичні рекомендації для вчителів середньої школи щодо ефективного використання зоопарку у навчальному процесі.

Завдання дослідження:

1. Вивчити теоретичні основи позашкільної освіти та зоології.
2. Проаналізувати практики роботи зоопарків в Україні та за кордоном.
3. Розглянути форми позашкільної освіти на базі зоопарків.
4. Розглянути методи позашкільної освіти на базі зоопарків.
5. Розробка власної моделі позашкільної освіти на базі зоопарку.

Методи дослідження – аналіз літературних джерел, вивчення звітної документації, порівняння освітніх підходів, систематизація отриманих даних, узагальнення теоретичних і практичних матеріалів.

Проаналізовано законодавчі основи позашкільної освіти, міжнародні освітні стандарти (EAZA, IZE), досвід роботи українських зоопарків, особливо Харківського зоопарку у різні історичні періоди.

Вивчено динаміку змін тематики, кількості та форм освітніх заходів у Харківському зоопарку.

Розроблено практичні рекомендації для вчителів щодо організації інтегрованих занять із використанням зоопарку як навчального простору.

Сучасна система освіти ставить перед педагогами завдання не лише передати учням знання, а й сформувати в них екологічну свідомість, критичне мислення, вміння застосовувати знання на практиці та відповідально ставитися до навколишнього середовища. Особливої актуальності набуває біологічна освіта, яка тісно пов'язана з формуванням екологічної культури молодого покоління. У цьому контексті важливу роль відіграє позашкільна освіта, яка доповнює навчальний процес і відкриває можливості для формування ціннісного ставлення до природи через безпосередній досвід.

Зоопарки, як об'єкти живої природи та осередки екопросвітницької діяльності, мають значний потенціал у сфері позашкільної освіти. Вони дозволяють поєднати навчання з емоційним сприйняттям, спостереженням за тваринами, активною участю в екологічних заходах. Саме тому зоопарки можуть стати ефективним інструментом у вихованні екологічно свідомих громадян. Проте на практиці їхній потенціал використовується недостатньо через відсутність методичних рекомендацій та узагальнення досвіду освітньої діяльності зоопарків.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД І АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРИ.

1.1. Позашкільна освіта та її місце в сучасній структурі освіти України.

Позашкільна освіта є невід'ємною складовою системи освіти України, визначеною Конституцією України та законами «Про освіту» і «Про позашкільну освіту». Вона спрямована на розвиток здібностей дітей та молоді у сферах освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, а також на здобуття ними первинних професійних знань, умінь і навичок, необхідних для соціалізації та подальшої самореалізації [20].

Позашкільна освіта в Україні відіграє важливу роль у всебічному розвитку особистості та сприяє життєвій, творчій і професійній самореалізації молоді. Згідно з Інститутом модернізації змісту освіти, позашкільна освіта є складовою системи безперервної освіти, спрямованою на розвиток здібностей та обдарувань вихованців, задоволення їхніх інтересів і духовних потреб у професійному визначенні [18].

До складу позашкільної освіти входять позашкільні навчальні заклади, інші навчальні заклади, такі як центри позашкільної освіти, гуртки, секції та клуби при спортивно-оздоровчих та науково-дослідних об'єднаннях на базі шкіл і професійно-технічних закладів, клуби за місцем проживання, культурно-освітні спортивні заклади, а також фонди чи асоціації, які сприятимуть розвитку позашкільного навчання [22].

Позашкільна освіта є важливим фактором формування життєвих навичок, професійної орієнтації, творчого самовираження. Сприяє ініціативі та розвитку лідерських якостей, командної роботи та критичного мислення молоді для її успішного майбутнього.

Сучасна система освіти в Україні надає великого значення позакласній діяльності, окрім формальної освіти, яка допомагає створити оптимальні умови для розвитку гармонійної особистості.

1.2. Роль освітніх та просвітницьких програм у діяльності зоопарків. (Законодавство України, EAZA, IZE)

Позашкільна освіта здобувається громадянами у закладах позашкільної освіти та інших закладах освіти як центрах позашкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форм власності [20].

Освітні та просвітницькі програми є основними аспектами сучасних зоопарків вони сприяють підвищенню екологічної обізнаності населення, що веде до збереження біорізноманіття та розвитку відповідального ставлення до природи. У цьому контексті важливе значення мають міжнародні стандарти, законодавчі вимоги та рекомендації профільних організацій, зокрема EAZA (Європейська асоціація зоопарків і акваріумів) та IZE (Міжнародна асоціація зоопаркової освіти), а також законодавство України.

Як зазначено у Законодавстві України, зоологічний парк (зоопарк) — «природоохоронна культурно-освітня та науково-дослідна установа, створена з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі» [23].

Європейська асоціація зоопарків і акваріумів (EAZA) встановлює високі стандарти для своїх членів у сфері освіти та просвітництва. Основні вимоги включають:

- розробку освітніх програм, що сприяють формуванню екологічної свідомості;
- включення інтерактивних методів навчання для різних вікових груп;
- залучення громадськості до заходів зі збереження біорізноманіття;
- підготовку та професійний розвиток освітнього персоналу зоопарків [6;7].

Міжнародна асоціація зоопаркової освіти (IZE) є глобальною мережею, що сприяє обміну знаннями між освітніми працівниками зоопарків. Її ключові аспекти включають:

- Розвиток новітніх методик екологічного навчання.
- Використання цифрових технологій для залучення відвідувачів.
- Проведення спільних міжнародних проєктів, спрямованих на підвищення екологічної грамотності населення [10].

Відповідно до міжнародних стандартів та національного законодавства, вони мають активно впроваджувати програми екологічної освіти, сприяти популяризації науки та формувати відповідальне ставлення до природи серед відвідувачів. Співпраця між українськими зоопарками, EAZA та IZE дозволяє підвищити якість освітніх заходів і забезпечити ефективне збереження біорізноманіття на глобальному рівні.

1.3. Різноманіття форм та методів просвітницької роботи в зоопарках.

Форми освітніх програм у зоопарку

1. Екскурсії:

а) Загально-оглядові

Загально-оглядові екскурсії – це екскурсії, які мають навчальний характер, знайомлять відвідувачів з колекціями тварин, деталями утримання та діяльністю зоопарку щодо збереження біорізноманіття. Такі екскурсії зазвичай включають розповіді про різні види тварин, їхні пристосування до навколишнього середовища, моделі поведінки та виклики, з якими вони стикаються, виживаючи в дикій природі. Відвідування зоопарку учнями середньої школи є важливою частиною позакласної освіти, оскільки воно дає їм можливість не лише пізнати різноманіття тваринного світу, а й глибше зрозуміти взаємозв'язки на рівнях екосистеми та роль людини в охороні природи. Такі екскурсії забезпечують інтеграцію теоретичних знань і

практичних спостережень з біології, географії та природознавства і значно покращують навчальний процес [17; 7].

Наприклад, у Рівненському зоопарку загально-оглядові екскурсії включають знайомство з історією зоопарку, спостереження за поведінкою тварин та інтерактивні завдання для учнів. Діти можуть взяти участь у вікторинах, які допоможуть їм краще запам'ятати інформацію, а також відвідати спеціальні виставки, присвячені рідкісним видам тварин. Це не лише розширює знання учнів, але й сприяє підвищенню екологічної свідомості.

Берлінський зоопарк, один із найстаріших і найбільших у Європі, також пропонує загально-оглядові екскурсії, які поєднують знайомство з історією закладу та спостереження за тваринами. Під час таких екскурсій учні дізнаються про внесок зоопарку у збереження видів та наукову діяльність, а також знайомляться з експозиціями, що представляють тварин з різних континентів. Особливу увагу приділяють адаптаційним особливостям тварин і їхньому природному середовищу існування. Для активного залучення школярів використовуються інтерактивні завдання, наприклад, пошук певних тварин та вивчення їхніх унікальних характеристик. Окремий блок екскурсії присвячений екологічним викликам і ролі зоопарків у збереженні біорізноманіття. Такий підхід дозволяє учням не лише отримати нові знання, а й сформувати екологічне мислення, усвідомити важливість захисту природи та відповідальне ставлення до навколишнього середовища [14].

Рис. 1. Екскурсія до Всесвітнього тижня зоопіпера у липні 2023 року.
Facebook Рівненський зоопарк

б) Тематичні та спеціальні

Зоопарки пропонують різні формати екскурсій, що спрямовані на навчання, розваги та залучення широкої аудиторії. Вони сприяють екологічній освіті, формуванню екологічного мислення та розвитку спостережливості у відвідувачів.

Тематичні екскурсії присвячені певним видам тварин, природним зонам або екологічним проблемам. Вони можуть бути приурочені до міжнародних природоохоронних дат, таких як «День птахів», «День великих кішок» або «Африканська савана». Під час таких екскурсій відвідувачі дізнаються про біологічні особливості тварин, їхню роль у природі та виклики, які стоять перед їхнім виживанням [16].

Наприклад у Миколаївському зоопарку під час тематичних екскурсій відвідувачі можуть не лише почути розповіді екскурсоводів, а й взяти участь у приготуванні корму для тварин або у спеціальних інтерактивних завданнях [16].

Нічна екскурсія в зоопарку – це унікальний формат навчання, який дозволяє учням середньої школи не лише дізнатися більше про тварин, але й розширити свої знання в галузі біології, екології та природознавства в

інтерактивному середовищі. Освітньою цінністю нічної екскурсії є спостереження за природною поведінкою тварин. У вечірні та нічні години багато тварин проявляють активність, яка недоступна для спостереження вдень. Наприклад, нічні хижаки, такі як сови, лисиці або тигри, саме в цей час виходять на полювання, що дозволяє учням безпосередньо спостерігати їхні природні звички.

Одеський зоопарк регулярно організовує нічні екскурсії, приурочені до різних свят та подій. Наприклад, 7 липня 2021 року, на свято Івана Купала, відбулася перша нічна екскурсія сезону. Відвідувачі мали змогу насолодитися магічною атмосферою нічного зоопарку та взяти участь у різноманітних заходах [21].

Спеціальні екскурсії включають унікальні освітні програми, які дозволяють заглибитися у внутрішню роботу зоопарку, спостерігати за ветеринарним доглядом або брати участь у спеціальних завданнях [19].

У Київському зоопарку працює програма «За лаштунками зоопарку», де відвідувачі можуть побачити, як готують їжу для тварин, як працює ветеринарний відділ та як доглядають за екзотичними видами [19].

Зоопарки дедалі більше адаптують свої програми для дітей з порушеннями зору, слуху чи опорно-рухового апарату. Такі екскурсії включають використання тактильних моделей тварин та аудіо-гідів [26].

Наприклад, у Будапештському зоопарку проводяться інтерактивні заняття, де діти з порушеннями зору можуть досліджувати рельєфні зображення тварин і взаємодіяти з безпечними видами тварин [12].

Рис. 2. В Одеському зоопарку пройшла нічна гавайська вечірка. Офіційний сайт м. Одеса.

2. Освітні програми:

а) Віртуальні екскурсії також навчання за допомогою елементів освітнього середовища (таблички, стенди, електронні ресурси)

Окрім традиційних екскурсій, зоопарки все частіше використовують цифрові технології та освітні елементи середовища для залучення відвідувачів. Це включає віртуальні екскурсії, інформаційні стенди, інтерактивні таблички та QR-коди для доступу до додаткових матеріалів.

Онлайн екскурсії дозволяють відвідувачам ознайомитися з мешканцями зоопарку через Інтернет. Використовуються мультимедійні методи, зокрема відео-трансляції, інтерактивні презентації та онлайн-розповіді гідів. Перевагою є доступність для людей, які не можуть фізично відвідати зоопарк, а також можливість залучити глобальну аудиторію, але з недоліків є відсутність фізичного контакту з природою та залежність якості від технічного обладнання. У Київському зоопарку такі екскурсії проводяться у форматі відео лекцій, Лондонський зоопарк проводить стріми та онлайн-уроки [19; 8].

Інформаційні стенди та таблички в зоопарках є важливою частиною освітнього середовища, що допомагає відвідувачам краще зрозуміти особливості тварин, їхні природні середовища існування та проблеми збереження видів. Вони містять базову інформацію про кожен вид, його ареал, харчові звички та екологічний статус.

Рис. 3. Ознайомча дошка «Тигр амурський». Харківський зоопарк

Окрім стандартних описів, сучасні зоопарки дедалі частіше використовують інтерактивні елементи. Це можуть бути QR-коди, що ведуть на офіційні освітні ресурси, мультимедійні стенди або навіть голосові інструкції. Наприклад, в Одеському зоопарку біля вольєрів встановлені таблички з QR-кодами, які дозволяють переглядати додаткову інформацію про тварин, їхні звички та програми збереження видів [21].

б) Лекції та бесіди

Лекції та бесіди є важливими освітніми заходами в зоопарках, що сприяють глибшому засвоєнню знань про тваринний світ, екологічні процеси та природоохоронну діяльність. Вони дозволяють учням отримувати не лише теоретичну інформацію, а й практичний досвід через безпосереднє спілкування з фахівцями та взаємодію з тваринами.

У Віденському зоопарку проводяться тематичні лекції для відвідувачів, присвячені збереженню рідкісних видів. Окремі заняття присвячені питанням адаптації тварин до змін клімату та методам їх захисту. Такі лекції є частиною міжнародних природоохоронних програм, у яких бере участь зоопарк [2].

У зоопарку ARTIS (Амстердам) регулярно проводяться відкриті бесіди з доглядачами тварин, під час яких відвідувачі можуть дізнатися більше про раціон, поведінку та особливості догляду за мешканцями зоопарку. Бесіди супроводжуються демонстрацією збагачення середовища, що дозволяє краще зрозуміти природні звички тварин [5].

в) Показові годівлі тварин у зоопарку

Показові годівлі тварин у зоопарках є потужним інструментом позашкільної освіти, що поєднує практичний досвід та емоційний зв'язок з природою. Вони дозволяють учням середньої школи безпосередньо спостерігати за харчовими звичками тварин, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу з біології та екології. Участь у таких заходах допомагає учням зрозуміти принципи харчового ланцюга та адаптації різних видів до навколишнього середовища [17].

Показові годівлі є не лише видовищною частиною відвідування зоопарку, а й ефективним способом навчання, який перетворює суху теорію у захопливий практичний досвід.

Рівненський зоопарк регулярно проводить освітні заходи, що включають інтерактивні екскурсії з демонстрацією природної поведінки тварин під час годування. Однією з найпопулярніших є показова годівля тигрів. Лондонський зоопарк пропонує програму "Meet the Animals", де відвідувачі можуть спостерігати за годівлею різних тварин, зокрема мавп [26; 8].

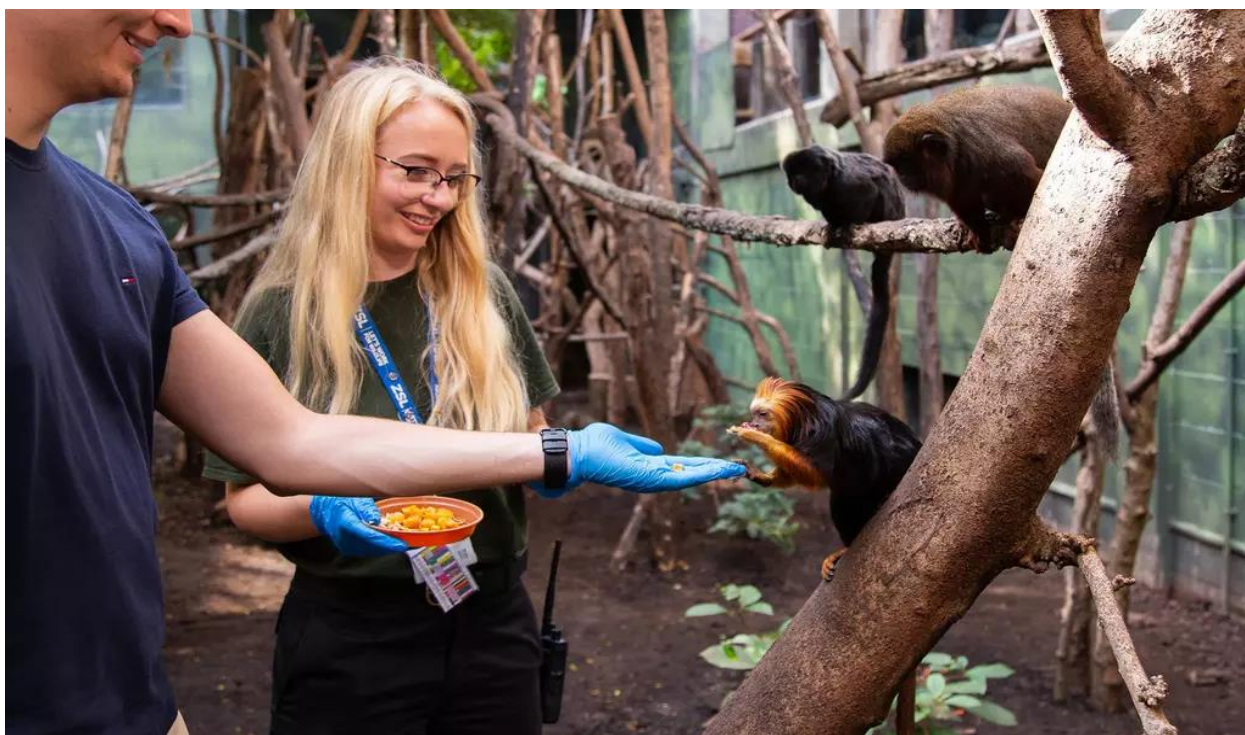

Рис. 4. Годування мавп в Лондонському зоопарку. Офіційний сайт Лондонського зоопарку.

г) Використання «тварин-амбасадорів»

У зоопарках приручені тварини активно використовуються в освітніх програмах для формування екологічного мислення та залучення відвідувачів до інтерактивного навчання. Такі заходи включають мобільні лекції та лекції контактного зоопарку, які дають можливість дітям ближче познайомитися з тваринами, дізнатися про їхні особливості та значення в природі [17].

У Миколаївському зоопарку під час освітніх програм відвідувачі можуть познайомитися з тваринами-амбасадорами, такими як черепахи, сови та ящірки. Глядачам дозволяють безпечно торкатися тварин, що допомагає глибше зрозуміти їхню будову тіла, поведінку та природні адаптації [16].

Європейські зоопарки також активно впроваджують освітні програми, що передбачають використання приручених тварин для взаємодії з відвідувачами. Це сприяє глибшому розумінню поведінки тварин, екологічних зв'язків та необхідності їхнього захисту.

У зоопарку ARTIS (Нідерланди) працює спеціальна програма «Meet the Animals», у межах якої відвідувачі можуть ближче познайомитися з

прирученими плазунами, дрібними ссавцями та птахами. Важливим аспектом є пояснення їхньої екологічної ролі та загроз, з якими вони стикаються у природі [5].

У Віденському зоопарку реалізується програма «Zoo erleben» (Досвід у зоопарку), яка включає інтерактивні зустрічі з прирученими тваринами, такими як сови, їжаки та ручні ящірки. Під час таких заходів відвідувачі можуть не лише спостерігати за тваринами, а й доторкнутися до них, що допомагає краще зрозуміти їхню будову та адаптації до довкілля [2].

д) Використання музейних експонатів та спеціального устаткування

Музейні експонати та спеціальне устаткування в зоопарках, на мою думку, відіграють важливу роль у навчанні відвідувачів, особливо дітей. Вони дозволяють наочно демонструвати особливості біології, екології та історії зоопарку, роблячи процес пізнання більш інтерактивним.

У Празькому зоопарку працює інтерактивна лабораторія, де школярі можуть випробувати різні наукові методи дослідження тварин. Наприклад, тут проводяться заняття з аналізу слідів тварин у природі, визначення віку та стану здоров'я тварин за зразками шерсті або кісткових тканин [15].

3. Інтерактивні форми навчання:

а) Вікторини

Вікторини є важливою складовою освітніх програм у зоопарках, оскільки вони сприяють закріпленню отриманих знань, підвищують рівень зацікавленості школярів і роблять навчальний процес інтерактивним. Завдяки формату гри учні легше запам'ятовують інформацію про тварин, екосистеми та природоохоронні заходи, а також розвивають критичне мислення [17].

Класичні вікторини – короткі запитання про тварин та природу, які проводяться після екскурсій або лекцій. Учасники отримують невеликі сувеніри за правильні відповіді. Наприклад, у Рівненському зоопарку вікторини є частиною загально оглядових екскурсій, де найуважніші слухачі отримують пам'ятні призи [26].

Пізнавальні вікторини – використовуються для закріплення знань у рамках навчальних програм. У Миколаївському зоопарку вони є частиною занять гуртка юних біологів, допомагаючи дітям перевіряти свої знання та отримувати нову інформацію у форматі гри [16].

б) Квести

Завдяки квестам відвідувачі не просто слухають інформацію від екскурсовода, а стають активними учасниками навчального процесу. Під час виконання завдань школярі шукають підказки, орієнтуються по карті зоопарку, виконують творчі або аналітичні завдання, що стимулює їхню увагу та спостережливість. Квести часто включають мультимедійні технології, QR-коди або інтерактивні інформаційні стенди, що робить навчання ще більш динамічним [17].

Окрім розширення знань про тваринний світ, такі заходи формують екологічну відповідальність та вчать дітей приймати усвідомлені рішення щодо збереження довкілля. Зоопаркові квести часто адаптуються під різні вікові групи, що дозволяє залучати як молодших школярів, так і підлітків до активного пізнання природи [17].

У Празькому зоопарку діти можуть брати участь у квесті «Слідами тварин», який передбачає розв’язання загадок та пошук інформації на інтерактивних стендах. Завдання допомагають зрозуміти роль тварин у природних екосистемах та значення збереження біорізноманіття [15].

У Миколаївському зоопарку екологічні квести є частиною програм юних біологів. Діти беруть участь у квестах, присвячених вивченню дендропарку та світу птахів, що дозволяє їм на практиці досліджувати різноманіття фауни та флори. Вони шукають інформацію про види, виконують завдання, спрямовані на визначення їхніх особливостей та адаптацій [16].

Рис. 5. Сімейний зоопарк «Лімур». Головна сторінка сайту.

в) Майстер-класи

Майстер-класи в зоопарках є важливою частиною освітніх програм, оскільки вони дозволяють учням не лише отримувати теоретичні знання про природу, а й набувати практичних навичок. Такі заходи допомагають дітям краще зрозуміти роль тварин у природі, методи догляду за ними, а також важливість збереження навколишнього середовища.

У Київському зоопарку регулярно проводяться майстер-класи для дітей різного віку. Темі заходів охоплюють створення кормових годівниць, виготовлення сувенірів із природних матеріалів, а також догляд за рослинами в ботанічному саду зоопарку. Особливу увагу приділяють екологічному вихованню, пояснюючи дітям важливість збереження довкілля та відповідального ставлення до тварин [19].

У Будапештському зоопарку працює спеціальна освітня програма для дітей та підлітків, у межах якої проводяться майстер-класи з догляду за тваринами, моделювання природних екосистем та знайомства з ветеринарною справою. Учасники мають змогу поспостерігати за роботою доглядачів, спробувати себе в ролі ветеринарів і навіть приготувати спеціальний корм для деяких тварин [12].

Рис. 6. Майстер-клас із виготовлення еко-годівничок.

г) Комплексні тематичні заходи та акції

Тематичні заходи та екологічні акції в зоопарках є важливою частиною освітніх програм, спрямованих на підвищення екологічної обізнаності відвідувачів. Вони можуть бути приурочені до міжнародних природоохоронних дат, присвячені окремим видам тварин або зосереджені на актуальних питаннях збереження довкілля. Такі заходи сприяють залученню школярів до активної участі у природоохоронній діяльності та формують відповідальне ставлення до навколишнього середовища [17].

У Миколаївському зоопарку проводяться екологічні майстер-класи, де діти створюють годівниці для птахів, вчать будувати укриття для дрібних тварин та знайомляться з методами допомоги дикій природі взимку. Також проводяться заняття з виготовлення іграшок-годівниць для тварин зоопарку, що допомагає їм отримувати фізичне та розумове збагачення [16].

У Празькому зоопарку організовують творчі майстер-класи, де діти можуть малювати тварин, створювати тематичні екологічні плакати та навіть моделювати природні середовища існування. Це сприяє розвитку креативного мислення та екологічної обізнаності [15].

Рис. 7. Концертна програма у рамках веселого заходу "Нам – 123!" Миколаївський зоопарк.

4. Гуртки юннатів.

Гуртки юних натуралістів (юннатів) у зоопарках – це унікальний формат освітньої діяльності, який поєднує теоретичні знання з біології, екології та природоохоронної діяльності з практичною взаємодією з тваринами та довкіллям. Вони сприяють розвитку екологічного мислення, залучають школярів до активної природоохоронної роботи та допомагають їм визначитися з майбутньою професією.

Гуртки юних натуралістів відіграють важливу роль у формуванні любові до природи та відповідального ставлення до навколишнього середовища. Прикладом є гурток юних зоологів, що діє при Рівненському зоопарку з 2017 року. Цей гурток об'єднує допитливих дітей, які цікавляться тваринним світом. На заняттях вони отримують унікальну можливість спілкуватися з різними видами тварин, дізнаватися про їхні звички, середовище проживання, особливості догляду. Юні натуралісти не лише поглиблюють знання з біології, екології та географії, а й набувають практичних навичок у догляді за тваринами, допомагаючи працівникам зоопарку. Окрім цього, учасники гуртка долучаються до науково-дослідницької діяльності, ведуть спостереження за поведінкою тварин,

беруть участь у збагаченні середовища та показових годівлях. Вони також допомагають у проведенні масових заходів, що сприяє розвитку їхньої самостійності та ініціативності [24].

Гурток юних біологів імені Н. П. Евальда при Харківському зоопарку – це один із найстаріших і найактивніших осередків юннатського руху в Україні. Юннати активно беруть участь у житті зоопарку: допомагають доглядати за тваринами, прибирати вольєри, годувати молодих особин, реабілітувати птахів і дрібних ссавців. Окрім практичної діяльності, учасники гуртка проходять навчання за спеціальними курсами: «Зоопаркове діло», «Біоетика», «Основи ентомології» та інші. Гуртківці мають змогу брати участь у наукових конкурсах, проводити власні дослідження та навіть публікувати свої роботи в наукових збірниках. Діяльність гуртка включає також освітні екскурсії, експедиції по Україні, співпрацю з національними парками, зоологічними музеями та іншими освітніми установами. Юннати Харківського зоопарку не лише здобувають важливі знання та навички, а й формують екологічну свідомість, що допомагає їм у майбутньому будувати кар'єру в галузі біології, екології чи ветеринарії [27].

Рис. 8. Гурток юних натуралістів (юннатів) у Київському зоопарку.

РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

2.1. Матеріали і методи дослідження діяльності зоопарку.

Матеріалом для дослідження слугували звіти про діяльність Харківського зоологічного парку за різні роки, які зберігаються в архіві установи. Також були використані звіти про роботу гуртка юних натуралістів, що зберігаються у культурно-просвітницькому відділі (таб.1).

Таблиця №1. Перелік звітів про діяльність Харківського зоологічного парку.

№ з/п	Звіти про діяльність Харківського зоологічного парку
1.	Річний звіт гуртка юннатів Харківського зоологічного парку за 2015 рік.
2.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1959 рік.
3.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1970 рік.
4.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1980 рік.
5.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1990 рік.
6.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1995 рік.
7.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 1998 рік.
8.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 2004 рік.
9.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 2009 рік.
10.	Звіт про роботу Харківського зоологічного парку за 2015 рік.
11.	Звіт про роботу освітнього відділу за 2019-2020 рік.
12.	Звіт науково-освітньої частини за 2012 рік.

Останнім роком, який було взято до аналізу, є 2019–2020, оскільки саме в цей період зоопарк востаннє працював у штатному режимі перед початком пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення.

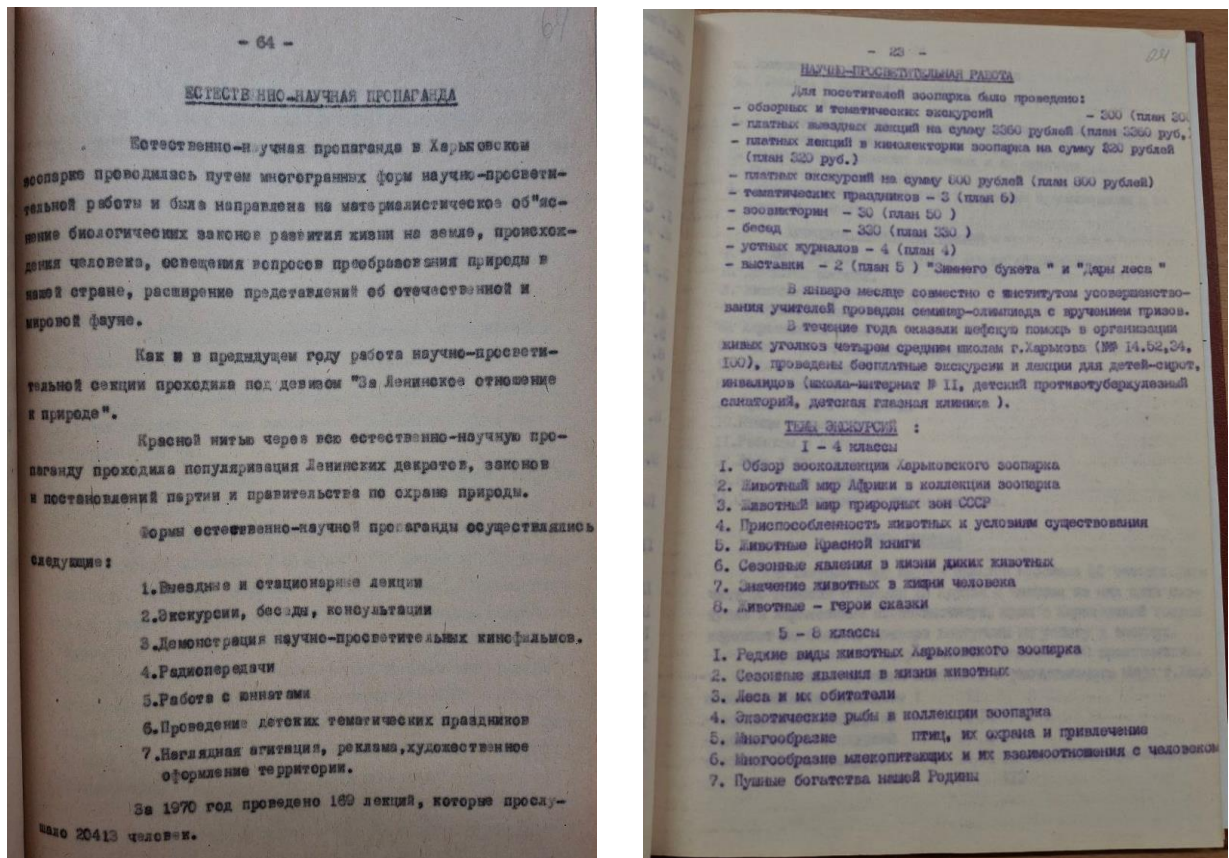

Рис. 9. Приклад сторінок зі звіту про роботу Харківського зоологічного парку за 1970 та 1990 роки.

У ході дослідження було здійснено аналіз звітної документації Харківського зоопарку за різні роки, починаючи з 1959 і до 2020 року. Основною метою аналізу було дослідити еволюцію просвітницької діяльності закладу, визначити зміни в тематиці, формах та обсягах проведених заходів. Для аналізу використовувалися звіти про діяльність Харківського зоологічного парку та звіти гуртка юних натуралістів.

Під час аналізу: оцінено тематику лекцій, екскурсій, фільмів та різних форм бесід, також досліджено їх кількісну динаміку.

На основі аналізу звітної документації Харківського зоопарку були розроблені рекомендації для вчителів середньої школи, яка охоплює період понад 60 років, а також на підставі вивчення досвіду провідних українських та європейських зоопарків, міжнародних стандартів (EAZA, IZE), сучасних освітніх методик і нормативних документів у сфері позашкільної освіти.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ.

3.1. Аналіз звітів Харківського зоопарку.

Просвітницька діяльність є важливою частиною роботи зоопарків, адже вона сприяє поширенню знань про тварин, природу та важливість їх збереження. Харківський зоологічний парк у різні роки проводив велику кількість різних форм та методів просвітницької роботи для дітей і дорослих. У цьому розділі розглянуто, як змінювалася кількість заходів, які теми висвітлювалися, а також проаналізовано, як подано інформацію в звітах.

Тематика лекцій, які проводилися в Харківському зоопарку протягом другої половини XX – початку XXI століття, відображає поступову зміну суспільного ставлення до природи, а також зміни в пріоритетах просвітницької та освітньої роботи закладу. У 1959–1970-х роках теми лекцій мали переважно утилітарний і пропагандистський характер. Значну увагу приділяли питанням практичного значення тварин («Вовки — шкідники сільського й мисливського господарства», «Розводьте качок!», «Корисні та шкідливі птахи»), а також ідеологічним аспектам — лекції з атеїстичної пропаганди («Походження людини», «Боротьба науки та релігії на сучасному етапі»), заклики до «ленінського ставлення до природи», акценти на величчї радянської науки й заповідної справи.

Починаючи з 1990-1995 років, у тематичних напрямках лекцій починає переважати екологічна та пізнавальна складова. З'являються теми, спрямовані на формування емоційно-позитивного ставлення до тварин («Тварини – герої казок», «Птахи – наші друзі»), популяризується охорона природи («Тварини Червоної книги», «Закон охороняє природу»), усе частіше порушуються глобальні й регіональні екологічні питання («Охорона природи – актуальна задача сучасності»).

У 1998–2004 роках тематика лекцій значно розширюється та модернізується. Починає охоплювати не лише традиційні біологічні знання, а й міждисциплінарні теми: біоніку, адаптації, екологічні технології, зв'язок людини і природи. Особливу увагу приділено локальній природі — тваринам

Харківщини, Червоній книзі України. Зоопарк дедалі більше функціонує не лише як місце демонстрації тварин, а як центр природоохоронної просвіти.

У 2019-2020 роках значна увага приділяється проведенню заходів у школах та дитячих дошкільних заходах. Тематика занять для дітей охоплює ознайомлення з тваринним світом у доступній ігровій формі.

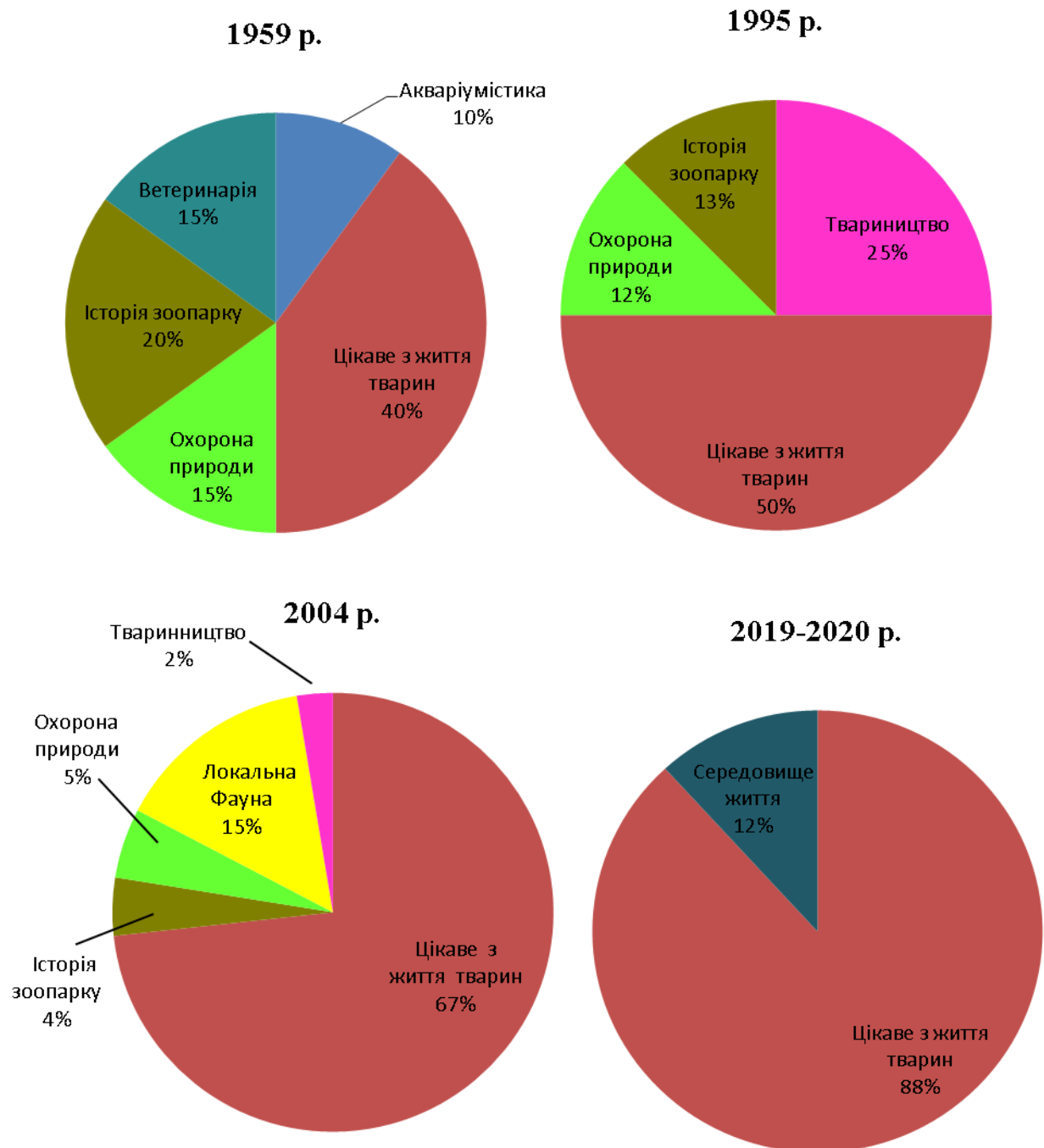

Рис. 10. Тематика лекцій Харківського зоопарку 1959–2020 р.

Кількість лекцій у зоопарку з часом змінювалася, візьмемо до уваги період 1970–2015 років. Аналіз кількості стаціонарних лекцій, проведених у Харківському зоопарку протягом 1970–1998 років свідчить про стабільну просвітницьку діяльність. У 1970 році було проведено 95 лекцій, у 1980 році – 100, у 1998 році – 114. Невелике зростання кількості лекцій у ці роки показує, що зоопарк стабільно працював у напрямку екологічної освіти. Після цього спостерігається поступове зниження кількості лекцій: до 70 у 2004 році та до 67 у 2015 році. Така тенденція може бути пов’язана з переходом до інтерактивних заходів, масових подій, онлайн-ресурсів тощо.

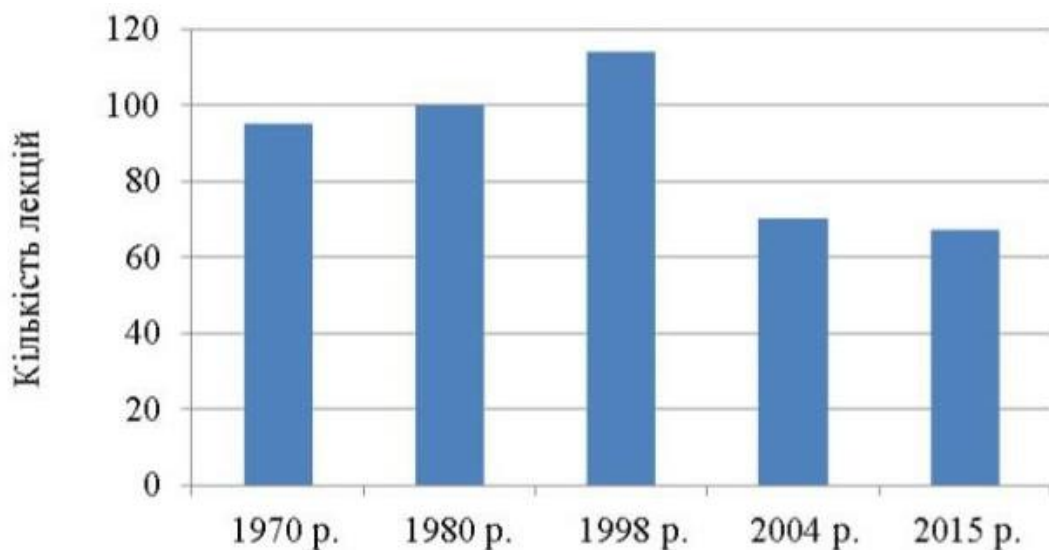

Рис. 11. Динаміка кількості стаціонарних лекцій у Харківському зоопарку.

Тепер розглянемо тематику екскурсій у Харківському зоопарку, яка змінювалася з роками. У 1959 році екскурсії були сильно пов’язані з радянською ідеологією — розповідали про дарвінізм, мічурінську біологію, фізіологію Павлова. Теми включали: «Тварини нашого краю», «Птахи — наші друзі», «Походження домашніх тварин» тощо. У 1970-х роках з’явилися нові теми: «Різноманіття риб та їх господарське значення», «Відділ приматів та походження людини», також була розроблена нова тема оглядової екскурсії «Охорона фауни СРСР».

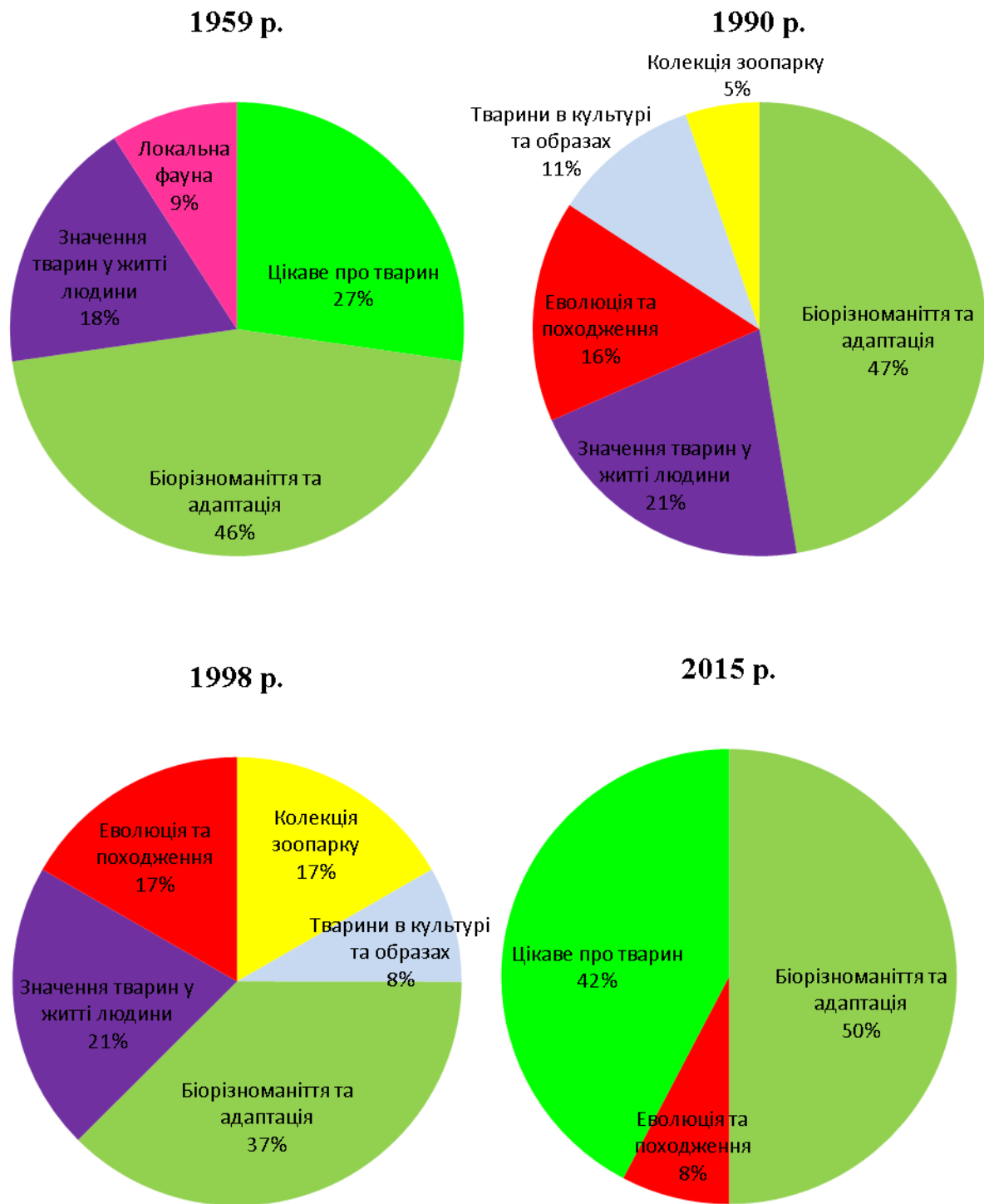

Рис. 12. Тематика екскурсій Харківського зоопарку 1959–2015 рр.

У 1980-х проводили як навчальні, так і оглядові екскурсії. Темі стали більш спрямованими на охорону природи — «Нічні хижі птахи», «Рідкісні види тварин у Харківському зоопарку». У 1990-х екскурсії стали ще більш

різноманітними: «Сезонні явища у житті диких тварин», «Тварини Червоної книги», «Роль тварин у житті людини», «Екзотичні риби у колекції зоопарку». У 1998, 2004, 2015 роках з'явилися теми про тварин Африки, рептилій тощо але загалом переважали оглядові екскурсії.

У різні роки кількість екскурсій у Харківському зоопарку була різною. У 1959 році було проведено 701 екскурсію, у 1970 – вже 905, а в 1980 – 930, що свідчить про активну просвітницьку роботу. Але у 1998 році кількість екскурсій значно зменшилась — до 65, можливо, через труднощі в країні та економічну кризу. У 2004 році знову помітне зростання — 155 екскурсій, що може свідчити про стабілізацію ситуації, оновлення програм зоопарку та відновлення інтересу громадськості до таких заходів. Таким чином, кількість екскурсій залежала не лише від роботи зоопарку, а й від ширших соціальних і економічних обставин.

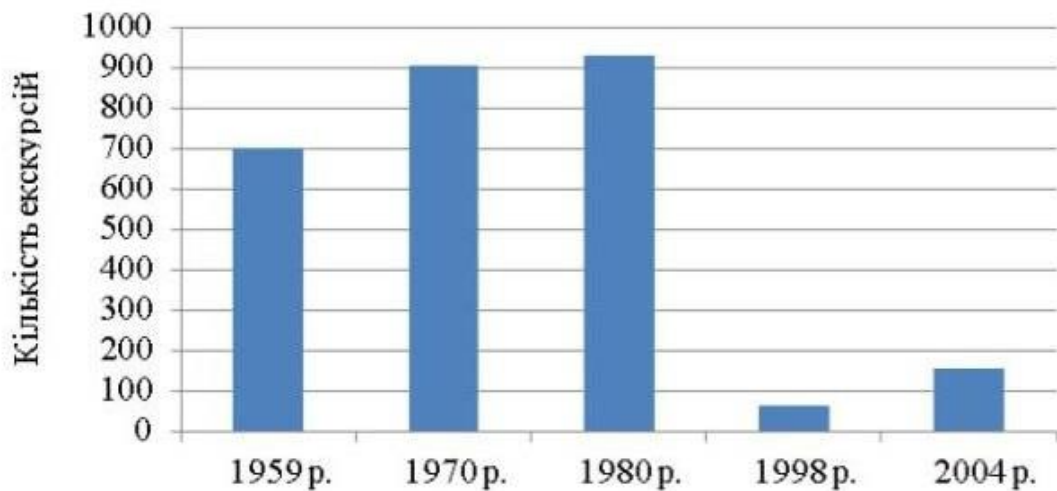

Рис. 13. Динаміка кількості екскурсій у Харківському зоопарку.

У 1959 році через Харківський телецентр було проведено трансляцію двох короткометражних фільмів — «Юннати зоопарку» та «Майданчик молодняка». У 1970 році в рамках кінолекторію проводилися лекції й бесіди перед показами науково-популярних фільмів, що стали важливим доповненням до просвітницької роботи. Було проведено 170 сеансів, на яких демонстрували 42 науково-популярних фільма, серед яких: «В лабораторії

життя», «Загадка пам'яті», «Еволюція і розрахунок», «Чому літають птахи», «Гідра — міф і дійсність», «Любов до квітів», «Театр звірів», «Книжка природи», «Лісова симфонія», «Мова тварин», «Стежкою джунглів», «Іхтіандр-68», «У горах, лісах, степах», «У субтропіках Азербайджану» та багато інших. У інших звітах інформація про кінофільми нажаль відсутня.

Перейдемо до аналізу радіопередач, радіо бесід та бесід. У 1958 році було підготовлено три радіо бесіди з біології тварин. У 1959 році до них додали ще п'ять радіо бесід на теми: «Дикі котячі», «Біологія слонів», «Очеретяні коти», «Тигровий пітон» та «Пінгвіни», що свідчить про розширення просвітницької діяльності через радіо.

У 1970 році радіопередачі проводилися щоденно через радіовузол. За звітний період було прочитано 600 радіолекцій і проведено 67 літературних передач, у яких висвітлювались теми про життя тварин. Також оголошувалось про заходи в зоопарку, правила його відвідування та інші інформаційні повідомлення, що свідчить про активне інформаційне супроводження діяльності зоопарку.

У 1995 році тематика бесід і консультацій, що проводилися безпосередньо на території зоопарку, охоплювала широкий спектр зоологічних тем: життя птахів, рептилій, акваріумних риб, догляд за домашніми тваринами, розведення черепах, утримання папуг, поведінка приматів, перша допомога при укусі змії тощо. Це вказує на практичну спрямованість і освітню мету таких заходів.

У 1998 році для місцевого радіовузла було написано 20 нових текстів радіо бесід. Їх теми були розраховані на широкий загаль слухачів і стосувалися цікавих фактів з життя тварин, зокрема: «Скальний півник — щеголь амазонських джунглів», «Гребенястий крокодил», «Тварини передбачають погоду», «Хто краще сховається», «Бачить ротом і вухами» тощо. Це демонструє бажання популяризувати біологічні знання у формі легкої, доступної інформації.

Загалом аналіз свідчить про поступову еволюцію радіо освітньої діяльності: від окремих лекцій до регулярних передач із різноманітною тематикою, що поєднувала як науковий, так і практичний підхід у розповідях про тварин.

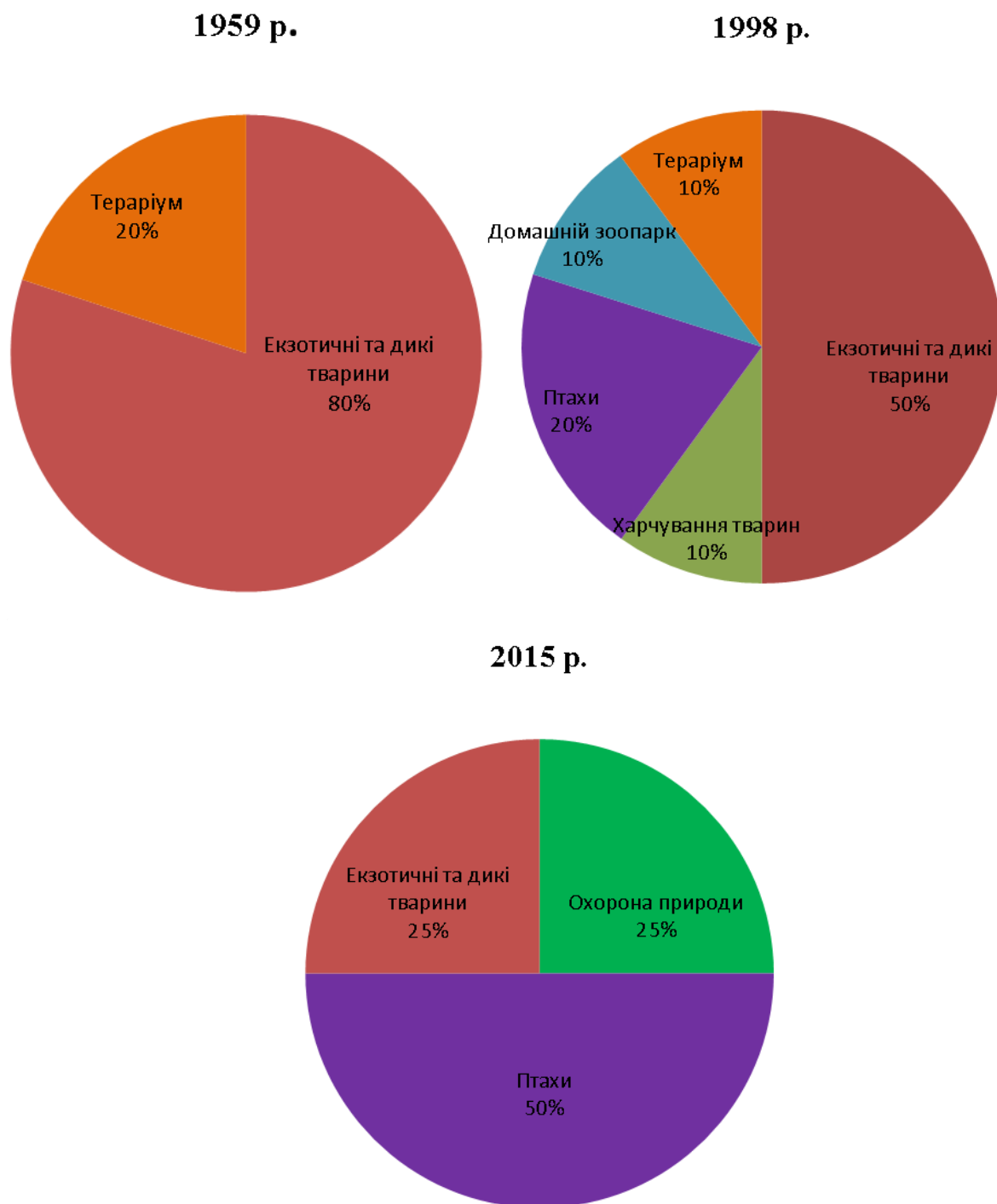

Рис. 14. Тематика бесід Харківського зоопарку за 1959 р., 1998р., 2015р.

Аналіз кількості радіо бесід за роками свідчить про хвилеподібний розвиток просвітницької діяльності зоопарку через радіо. У 1959 році було проведено лише 5 радіо бесід, що відображає початковий етап формування радіо інформування. У 1970 році спостерігається різке зростання до 600 радіолекцій, що свідчить про активну просвітницьку роботу й регулярне залучення аудиторії. У 1995 та 1998 роках кількість радіо бесід зменшується до 120 і 107 відповідно, зберігаючи фокус на коротких пізнавальних передачах для широкого кола слухачів. У 2009 році фіксується новий пік активності — 635 радіопередач, імовірно завдяки оновленому формату або зростанню попиту на освітній контент. У 2015 році кількість скоротилася до 240, що може свідчити про часткове переключення уваги на інші канали комунікації. Загалом, динаміка демонструє адаптацію зоопарку до змін у технологічному середовищі та потребах аудиторії.

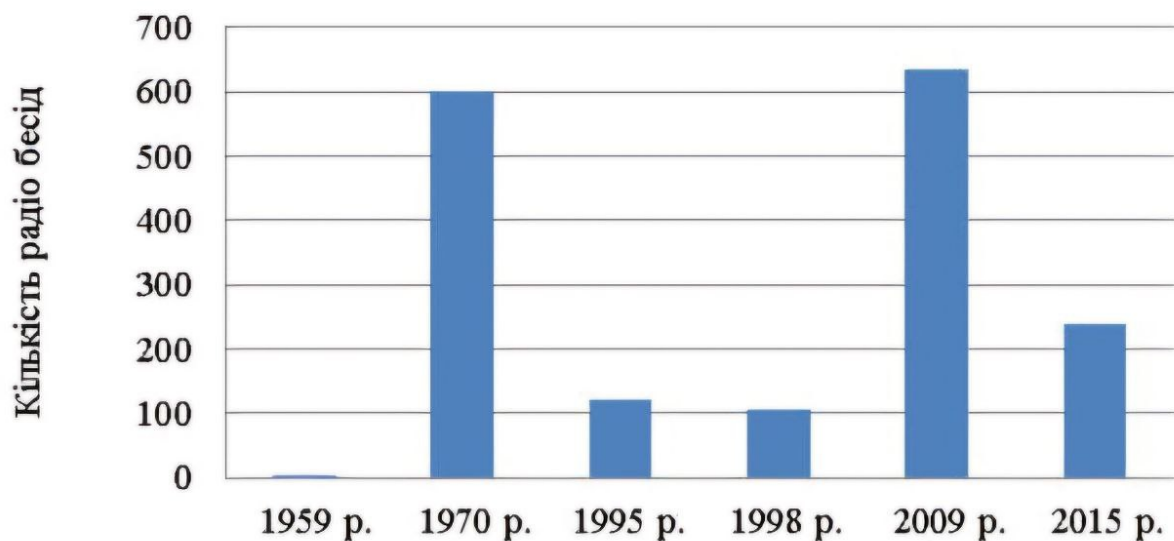

Рис. 15. Динаміка кількості радіо бесід у Харківському зоопарку.

Під час вивчення звітів Харківського зоопарку помітно, що не в усіх з них вказана тематика просвітницьких заходів. Часто основна увага приділяється лише кількості проведених екскурсій та кількості відвідувачів. Через це складно повністю оцінити зміст і напрямки освітньої роботи зоопарку в різні роки.

3.2. Рекомендації для вчителів середньої школи щодо використання зоопарків у навчальному процесі.

Зоопарк – це не лише зона відпочинку. Це місце в якому є чудова можливість навчатися. З його допомогою можна робити уроки більш захоплюючими, цікавішими та наближеними до реального життя. Включення зоопарку в навчальний процес дозволяє учням більш ефективно розуміти поняття, підвищувати свої навички спостереження, сприяти екологічній обізнаності та розвивати глибоку оцінку природи.

Тож були розроблені рекомендації для вчителів середньої школи щодо використання зоопарків у навчальному процесі:

До походу в зоопарк:

1. Ознайомитися з сайтом зоопарку та дізнатися про екскурсії та освітні програми для шкільних груп.
2. Підготувати учнів до візиту, запропонувавши їм знайти інформацію про певну тварину, яку вони зможуть побачити.
3. Провести класну годину на тему "Як поводитись у зоопарку та берегти природу" — пояснити правила поведінки й важливість етичного ставлення до тварин.
4. Залучити учнів до підготовки міні проєктів про охорону рідкісних видів тварин або з Червоної книги.
5. Порадити учням пройти віртуальну екскурсію на сайті зоопарку як підготовку до справжнього візиту.
6. Направити зацікавлених учнів до гуртків при зоопарках, таких як гурток юних натуралістів.

Під час походу в зоопарк:

1. Провести урок біології на основі реальних спостережень за тваринами в зоопарку.
2. Організувати квести в межах зоопарку – це розвиває спостережливість, логіку та екологічне мислення.

3. Використати матеріали з інформаційних табличок у зоопарку як приклад на уроках природознавства. Наприклад: таблички про середовище існування, харчування тварин, охоронний статус виду для практики читання наукового тексту.

4. Створити інтерактивну карту з тваринами, яких діти побачили під час екскурсії.

5. Відвідати освітні лекції чи демонстрації з годування тварин, якщо вони передбачені програмою зоопарку.

Після походу в зоопарк:

1. Провести після екскурсії обговорення або міні вікторину за підсумками екскурсії для закріплення знань.

2. Використати зоопаркові відео або онлайн-екскурсії для домашнього завдання. Наприклад: подивитися коротке відео про життя тигрів і дати відповіді на запитання або написати враження у вигляді міні-есе.

3. Запропонувати учням створити буклет або презентацію про улюблену тварину, яку вони побачили.

4. Організувати фотоконкурс “Моя улюблена тварина із зоопарку”.

5. Провести майстер-клас з виготовлення еко-годівничок після обговорення теми “Допомога тваринам взимку”.

6. Запросити представника зоопарку до школи для проведення пізнавальної лекції або майстер-класу.

7. Використовувати екскурсії як привід для дискусій про охорону природи, Червону книгу, відповідальне ставлення до довкілля.

8. Рекомендувати учням участь у екологічних акціях, які організовують зоопарки (наприклад, прибирання території, збір вторсировини, благодійні збори для тварин).

Такі види діяльності не тільки поглиблюють знання з навчальних предметів, а й формують у дітей відповідальне ставлення до природи, вчать спостерігати, аналізувати й мислити критично.

ВИСНОВКИ

1. У результаті проведеного дослідження з теми «Форми та методи позашкільної освіти на базі зоопарків» було проаналізовано теоретичні основи позашкільної освіти. У ході роботи було розглянуто широкий спектр форм і методів, що реалізуються на базі зоопарків — екскурсії, лекції, квести, гуртки, віртуальні програми, інтерактивні заходи. Досліджено, що зоопарки виконують не лише розважальну функцію, а й відіграють важливу роль в екологічному вихованні та освіті школярів. Вони допомагають формувати зацікавленість до біології, розвивати спостережливість, мислення, екологічну свідомість.

2. На основі аналізу звітної документації Харківського зоопарку простежено зміну змісту, форми і кількості просвітницьких заходів: від ідеологізованих лекцій радянського періоду до екологічно орієнтованих інтерактивних програм сучасності.

3. Розроблено рекомендації для вчителів середньої школи щодо ефективного використання зоопарку як навчального середовища до, під час і після відвідин. Рекомендації мають практичну цінність і можуть бути використані для організації інтегрованих занять із біології, природознавства, екології та виховних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Andresen L. L. Zoo education: from formal school programmes to exhibit design and interpretation // International Zoo Yearbook. 2003. P. 75–81.
2. Besondere Erlebnisse im Zoo – Tiergarten Schönbrunn. (Зоопарк Шенбрунн) URL: <https://www.zoovienna.at/besuch-und-tickets/besondere-erlebnisse-im-zoo/> (дата звернення: 27.01.2025).
3. Collins C., Corkery I., McKeown S., McSweeney L., Flannery K., Kennedy D., O’Riordan R. Quantifying the long-term impact of zoological education: A study of learning in a zoo and an aquarium // Environmental Education Research. 2020. P. 1–20.
4. Counsell G., Moon A., Littlehales C., Brooks H., Bridges E., Moss A. Evaluating an in-school zoo education programme: an analysis of attitudes and learning // Journal of Zoo and Aquarium Research. 2020. P. 99–106.
5. Daily schedule. Over ARTIS | ARTIS-Park, ARTIS-Groote Museum en ARTIS-Micropia. URL: <https://www.artis.nl/en/artis-zoo/daily-schedule> (дата звернення: 27.01.2025).
6. EAZA Conservation Education Standards. Approved by EAZA Annual General Meeting, 2023. P. 1 – 13.
7. EAZA learning resources. EAZA Zoos and Aquariums. URL: <https://www.eaza.net/online-education/> (дата звернення: 27.01.2025).
8. Education | London Zoo. London Zoo | A ZSL conservation zoo. URL: <https://www.londonzoo.org/education> (дата звернення: 27.01.2025).
9. Educational offer - Education - Zoo Warszawa. URL: <https://zoo.waw.pl/en/education/educational-offer> (дата звернення: 27.01.2025).
10. International Zoo Educators Association. URL: <https://izea.net/education/ize-journal-current-past/> (дата звернення: 27.01.2025).
11. Kleespies M. W., Gübert J., Popp A., Hartmann N., Dietz C., Spengler T., Becker M., Dierkes P. W. Connecting high school students with nature – How

- different guided tours in the zoo influence the success of extracurricular educational programs // *Frontiers in Psychology*. 2020. P. 1–14.
12. Programmes – Fővárosi Állat- és Növénykert. (Програми – Будапештський зоопарк і ботанічний сад) URL: <https://zoobudapest.com/en/programs/> (дата звернення: 27.01.2025).
 13. Schram H. Looking at people looking at animals: An international bibliography on visitor experience studies and exhibit evaluation in zoos and aquariums. 2nd updated ed. EAZA Education Committee, 2013. P. 1–357.
 14. Tours & animal experiences. Zoo Berlin. URL: <https://www.zoo-berlin.de/en/zoo-experience/tours-animal-experiences> (дата звернення: 27.01.2025).
 15. Vzdělávání. Hlavní stránka. (Головна сторінка – Празький зоопарк) URL: <https://www.zoopraha.cz/skoly-a-deti> (дата звернення: 27.01.2025).
 16. Відділ еколого-просвітньої роботи. Миколаївський зоопарк. URL: https://zoo.nikolaev.ua/ua/otdel_nauki_i_prosveschenija (дата звернення: 27.01.2025).
 17. Еколого-просвітницька діяльність та інформаційна політика зоопарків в сучасних умовах: збірник матеріалів онлайн-семінару. – Асоціація зоопарків України, 2023. С. 1–67.
 18. Інститут модернізації змісту освіти. Позашкільна освіта та виховна робота URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robota> (дата звернення: 27.03.2025).
 19. Київський зоологічний парк. URL: <https://zoo.kyiv.ua/category/zooprosvita/> (дата звернення: 28.01.2025).
 20. Міністерство освіти і науки України. Позашкільна освіта. URL: <https://mon.gov.ua/tag/pozashkilna-osvita> (дата звернення: 27.03.2025).
 21. Одеський зоопарк. URL: <https://zoo.ua/> (дата звернення: 27.01.2025).
 22. Позашкільна освіта: структура позашкільної освіти. Портал позашкільної освіти України. URL: <https://pou.org.ua/struktura/> (дата звернення: 27.03.2025).

23. Про затвердження Положення про зоологічний парк загальнодержавного значення. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1384-10#n17> (дата звернення: 24.04.2025).
24. Рівненський зоологічний парк загальнодержавного значення. Річний звіт 2021. Рівне, 2021. С. 1– 128.
25. Рівненський зоологічний парк загальнодержавного значення. Річний звіт 2022. Рівне, 2022. С. 1– 156.
26. Рівненський зоопарк. Головна. URL: <https://zooark.rv.ua/index.php/ua/for-visitors/novyny/tematychni-zakhody> (дата звернення: 27.01.2025).
27. Харківський зоопарк. URL: <https://zoo.kharkiv.ua/kruzhok-yunnatov-nachinayet-novyy-uchebnyy-god-ua> (дата звернення: 27.01.2025).